

UOT:811.

DISKURSUN TƏHLİLİNDƏ PROSODİK VASİTƏLƏR

*dosent Mustafayeva Sahilə Bağır qızı**Azərbaycan Dillər Universiteti*[*sahilamustafa@yahoo.com*](mailto:sahilamustafa@yahoo.com)

Xülasə: Məqalədə diskursun təhlilində prosodik vasitələrin rolundan bəhs edilir. Fərqli nəzəri mənbələrə müraciət edilərək sübut edilir ki, *intonasiya, vurğu, ton, ritm, pauza* və digər prosodik amillər diskursun şərhində çox mühüm rol oynayır. Diskursun formalaşmasında, onun mahiyyətinin açılmasında, sərhədlərinin müəyyənləşməsində prosodik amillər (*intonasiya, vurğu, temp, ritm, fasilə* və s.) aparıcı rola malikdir. Danışanın ötürdüyü məlumatın *yeni məlumat* kimi qəbul edilməsi və fonoloji zirvə kimi müəyyən edilməsi, yaxud məlumatın *verilmiş* olması və fonoloji zirvə ilə işarələnməməsi diskursun quruluşundan asılı deyildir. Bu danışanın nə demək istədiyi ilə onun dinləyicisinin informasiyanı qəbul etməsi arasındakı əlaqəyə münasibətindən asılıdır.

Açar sözlər: intonasiya, vurğu, fasilə, sintaqm, intensivlik, məlumat

Key words: intonation, stress, pause, syntagm, intensity, information

Ключевые слова: интонация, ударение, пауза, синтагма, интенсивность, информация

Diskursun təşkilində intonasiya, fasilə, vurğu kimi prosodik vasitələr mühüm rol oynayır. İntonasiya diskursun formal substansional təşkilinin əsas əlaməti hesab edilir. Diskurs səviyyəsində intonasiya konturları bir-biri ilə əlaqəyə girərək onun prosodik qəlibini yaradır [3.s, 68]. Diskursu təşkil edən elementlər, onların başlanğıcı və sonu intonasiya əlamətlərilə daha qabarıq ifadə olunur. Belə ki hər bir şifahi diskursda məlumatın ötürülməsi əsas funksiya daşıyır. Bu məsələ, yəni mətn daxilində məlumatın ötürülməsinin öyrənilməsi hələ Praqa Dilçilik məktəbinin alimləri tərəfindən irəli sürülmüşdür [1. s, 153]. Daha sonra 1967-ci ildə mətn daxilində məlumatın ötürülməsi məsələsinə M.A.K.Həlidayin məqalələrində toxunulmuşdur. M.A.K.Həliday diskurs daxilində məlumatın ötürülməsinin və ümumilikdə məlumatın quruluşunun öyrənilməsində, onun ötürülməsi yollarının araşdırılmasında maraqlı idi.

Diskurs məlumatının 2 kateqoriyası müəyyənləşdirilmişdir: verilmiş/ötürülmüş məlumat; yeni məlumat.

Məlumatı ötürən, yaxud da qəbul edən intonasiya vasitəsilə məlumatı göndərəninin niyyətini, məqsədini anlayır, başa düşür. Araşdırmalardan sonra M.A.K.Həliday bu qənaətə gəlir ki, ingilis dilində intonasiyanın əsas funksiyalarından biri də danışanın hansı növ məlumatı ötürməsinə müəyyən etməkdən ibarətdir [2.s,90]. Ümumiyyətlə, diskursda məlumatın ötürülməsini öyrənən M.A.K.Həliday sonralar danışdığı dilində məlumatın təşkili yollarını müəyyənləşdirməyə çalışmışdır [2.s,90]. O, bu əlaqəni fonoloji dərk etmə ilə əlaqələndirirdi. Bu əlaqələr içərisində əsas yeri, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, intonasiya tutur. Əlaqəni öyrənərkən məlumatın quruluşunun sintaktik yolları da araşdırılmağa başlandı. M.A.K.Həlidayə görə, danışan öz nitqini informasiya vahidlərində birləşdirir. Danışan verəcəyi məlumatda, onu necə başlayıb, necə qurtarmaqda sərbəstdir [1967:200]. Məsələn,

/John has gone into the garden with Mary// (Con Meri ilə bağa gedib) cümləsini danışan bir neçə vahiddə birləşdirərək məlumatı ötürə bilər:

a. /John has gone into the garden with Mary// (Con Meri ilə bağa gedib)

Məlumat bir vahiddə verilir. İndi isə məlumatın bir, yaxud da bir neçə vahiddə birləşməsinə baxaq:

b. /JOHN/– has gone into the garden with Mary// (CON - Meri ilə bağa gedib)

c. /JOHN/– has gone into the garden with/–MARY// (CON – bağa MERİ ilə gedib)

İnformasiya sintaqmının ‘daxili təşkili olunma texnikası’ həmin sintaqm daxilində verilmiş və yeni məlumatın necə bölüşdürülməsi ilə əlaqədardır. M.A.K.Həliday təklif edir ki, danışan verilmiş məlumatı yeni məlumatdan əvvəl yerləşdirməlidir [2. s, 91]. Və informasiya quruluşunun ‘qeyd edilməmiş’ uzlaşması *verilmiş-yeni* məlumat kimi nəzərdə tutulur. Beləliklə, diskurs daxilində böyük hərflə, yaxud da vurğu ilə deyilən sintaqm ancaq yeni məlumatı əks etdirir.

İnformasiyaca vacib sintaqmın müəyyən edilməsində tonun hərəkəti, gücü və səslənmə zamanı da əsas əlamətlərdən hesab edilir [2. s, 91].

/I haven't seen John since YESTERDAY// (DÜNƏNDƏN Conu görməmişəm)

Bu nümunədə /Con/ haqqında olan diskursun bir parçası olmaqla onda tonun hərəkəti danışanın orta səs tonundan başlayır. /DÜNƏNDƏN/ komponenti üzərində xeyli qalxır, sonra tədricən sona doğru aşağı düşür və nəticədə nisbi bitkinlik intonasiyası bu sintaqmın zahiri təşkilinə xidmət edir. Lakin tonun qalxıb-ənməsi həm də intensivliyin hərəkəti, qalxıb-ənməsi və ya güclənməsi və zəifləməsi düməkdir. Bu, belə demək olar ki, cümlə vurğusunun əlamətidir [1.s, 164].

Aparılan tədqiqatlardan bu nəyicəyə gəlmək olar ki, hər bir dildə danışan öz kommunikativ niyyətini həyata keçirmək üçün müəyyən artikulyator proqram hazırlayır və onun reallaşmasında müəyyən akustik əlamətlərdən istifadə edir. Və məlum olur ki, temporal və melodik komponentlər intonasiya üçün relevantlıq kəsb edirlər [3.s, 68].

Diskursun struktur və intonasiya baxımında sintaqmlara bölünməsinin onun müəyyənləşməsində mühüm rol oynadığı danılmazdır. G.Braun və G.Yül yazırlar ki, şifahi diskursda struktur vahidləri danışq proqramları formasında olur və onlar *paratonlar* adlandırılı bilərlər (217, s.77). İntonasiya əyrisi yeni paraqrafın başlanması üçün bir sınaqdır. “Danışq paraqrafı” və ya “paraton” orfoqrafik paraqrafdakı kimi, sərhəd əlamətlərilə tanınır. Paraton başlanğıcı göstərir, sonra danışqda mövzu dəyişikliyi edir. Başlanğıcda danışan nə demək istədiyini ifadə edir. Bu hal qalxan tonla baş verir. Paratonun sonu isə diskursun proses kimi bitdiyini göstərir. Bu hal çox aşağı tonda, amplitudun zəifləməsi və fasilənin uzanması ilə ifadə oluna bilər. F.Veysəlli G. Braun və G. Yulun intonasiyasının subyektiv tərəfinin bu cür daha qabarıq göstərməsilə razılaşmır. Məsələn, onların yanaşmasında ünsiyyət iştirakçılarının yaşı, cinsi, dialektik mənsubiyyəti və s. elementlər müzakirə olunduğu halda, onlarda təzahür edən intonasiya ayrılıqlarının intellektual tərəfi açılmamış qalır [16, s, 78). Digər tərəfdən, F.Veysəlliə görə paraton diskursun üzvlənmə vahidi kimi götürülə bilməz. Çünki, ton intonasiyanın bir komponenti kimi üzvlənmədə vasitə ola bilər, amma heç vaxt üzvlənmənin vahidi ola bilməz. Beləliklə, F.Veysəlli yazır ki, istənilən diskursun daxili üzvlənməsində həm fonetik bütöv təsiri bağışlayan, həm grammatik cəhətdən formalaşmış struktur olan, həm də semantik baxımdan konkret bir məna bildirən vahid olaraq sintaqmı götürmək olar (16, s0000. 78). M.A.K.Həliday diskursun ritmik quruluşunda intonasiya vahidini önə çəkməyi təklif edir. Hər bir intonasiya vahidində, adətən, yeni informasiyanın bir elementinin yerləşdiyi və köhnə/yeni informasiya qarışmasının diskursda referentlərin prosodik (vurğulu/vurğusuz) və leksik (əvəzlilik/ad) gerçəkləşməsi ilə qarşılıqlı əlaqəsini göstərir. O, bu barədə yazır: “İnformasiyanın növü danışanın etdiyi seçimdir, hansı məlumatın seçilməsi mətnin, yaxud da situasiyanın mühitindən asılı deyil; danışanın yeni məlumat verməsi və diskurda artıq verilmiş məlumatın xatırladılması danışanın seçimidir” (247, s. 199-244).

M.A.K.Həliday iddia edir ki, ton qrupunun intonasiya konturu ton hecası ətrafında birləşir: “Ton qrupları arasında həmişə ən yüksəkdə olan zirvə tonu mövcuddur. ... Ton hecası

ton qrupları arasındakı əsas/aparıcı rol oynayan hecanı vurğulayır". Buradan belə aydın olur ki, ton qrupu daxilində sadəcə olaraq bir güclü intonasiya hərəkəti mövcuddur. Əlbəttə, ton qrupları ətrafında birləşmiş tək bir zirvəni müəyyən etmək çətindir. G.Braun., K.L.Kur və J.Kenvörs apardıqları silsilə eksperimentləri ilə bu nəticəyə gəlmişlər (217, s. 158). Onlar iddia edirlər ki, hər bir vahidin sərhədini müəyyən etmək lazımdır. Onlardan fərqli olaraq M.A.K.Həlidey isə zirvə tonunu müəyyən etmək üçün vahid sərhədlərinin aydınlaşdırmağın kriteriyalarını açıqlamır. O iddia edir ki, sərhədlərin göstərilməsinə nitqin ritmik/melodik quruluşu ilə müəyyən etmək olar: informasiyanın quruluşunun dərk edilməsində, anlaşılmasında fonoloji vahid kimi ton qrupu, yaxud da qrupları əsas rol oynayır (247, s. 203).

Nümunəyə nəzər salaq:

// not only THAT but you // didn't know / where to start / LOOKing for the / other and a // GAIN as I say ... [2. s, 209]. (Nəinki O, amma, sən də / bilmirdin haradan başlayasan/AXTARASAN/digərini/ ƏLDƏ EDƏSƏN/necə ki, mən demişdim. . .)

Bu nümunədə verilmiş informasiya vahidi sözün ortasında öz pik nöqtəsinə çatır. Bu ton qruplarının sərhədləri aydın görünür. Çünki onlar həqiqətən də danışqda informasiya vahidlərinin sərhədlərini dəqiq müəyyən edə bilir.

Diskurs intonasiyası üzərində işləyən bir qrup alimlər diskursda fasilənin rolunu da xüsusi vurğulayırlar.

Fasilənin müddəti, fasilə vaxtının seçilməsi danışanın niyyətinə uyğun olaraq dəyişə bilər. Amma hər bir danışanın özünə məxsus fasiləsi ola bilməz:

- a. /but (o.8)//
- b. /as (o.3) is well known (1.1)//
- c. /it (o.2) very frequently happens that you you'll get a (o.3) co-occurrence of (o.2) an item with (1.o)//
- d. /a recognised grammatical class (1.o)//
- e. /erm (o.4) say a class of possessives or a class of (o.7)//
- f. /erm negatives of one sort or another (o.6)//
- g. /so that it is (o.4) erm (1.1)//
- h. /we cannot restrict lexical patterning (o.6)//
- i. /entirely to items as items (1.1)//
- j. /erm (o.6)//
- k. /whatever that may mean in itself may mean (1.2)//
- (- amma (o/8)
- məlim olduğu kimi (1.1), belə ki, (o.3)
- bəzi qrammatik mövzuların başlıqlarının bərabər istifadə hallarına rast gəlmək mümükündür (1.o)
- ee (o.4) yiyəlik halları, yaxud da bu və ya digər inkar halları (o.6)
- bu da onu ifadə edir ki, (o.4) ee (1.1)
- ee (o.6)
- bu nəyi ifadə edirsə (1.2))

(Nümunədə göstərilən rəqəmlər bir dəqiqədə fasilənin uzunluğu müddətini göstərir.)

Danışan nəzərdə tutduğu məlumatı verənə kimi bir neçə dəfə fasilə edir.

Mütəxəssislərin fikrincə fasilənin aşağıdakı növləri vardır:

1. Geniş fasilələr: Bu fasilə növü 3.2-dən 16 saniyəyə kimi olan müddəti əhatə edə bilər. Bu hal, danışan dinləyənin məlumatı dərk etməsi üçün, yaxud da deyiləni yazmaq üçün edilən fasilədir. Yazıda bu cür fasilə növünü ++ işarəsi ilə göstərilir.

1. Uzun fasilələr– Bu fasilə növü 1.0 – 1.9 saniyələr arasında olur. Bu fasiləni + işarəsi ilə göstərilir.

2. Qısa fasilələr. Bu fasilələr 0.1-0.6 saniyələr arasında edilir. Bu fasilə növü isə - işarə ilə göstərilir.

G. Braun və G. Yül informasiya sərhədlərinin müəyyənləşməsində geniş və uzun fasilələrin rolu olduğunu iddia edirlər (217, s. 138). Bununla belə, qısa fasilələr də vahid-intervalı kimi nəzərdə tutulur:

/And as he's holding onto the handlebars he takes off with them (1.1) Um – (0.7) then (0.4) uh – (2.1) a girl – on a bicycle (1.15) comes riding towards him . . . in the opposite direction. / (O, velosipedin sükanını əlində saxlayır, velosipeddən düşür (1.1) Im - (0.7) sonra – (0.4) ah – (2.1) qız – velosipeddə (1.15) ona tərəf gəlir ... əks istiqamətdən).

U.Çeyf qeyd edir ki, diskurs informasiyasının sərhədlərini müəyyənləşdirməkdə fasilənin rolunu, yazılı diskursda durğu işarələrinin terminal markerlər kimi istifadə olunması ilə müqayisə etmək olar (221,s.118). Qeyd etmək lazımdır ki, U.Çeyf fasilənin uzunluğunu danışanın növbəti nitqə keçid alması üçün planlaşdırdığı vaxt hesab edir:

“...mətnəki fasilə yerlərinə paraqrafın yeni sərhədləri aiddir. Yuxarıdakı nümunədə danışan bir neçə dəfə dayanır və yenidən danışmağa başlayanda artıq digər yeni bir məlumatla sözüünə davam edir.” (221, s. 162).

Bu nümunədəki /...Um - və uh/ – “fasilə doldurucuları” adlandırılır. Birinci cümlənin sonunda danışanın tərəddüdlə etdiyi fasilə vaxtı və digər cümlənin başlanğıcındakı vaxt 6.25 saniyədir. Burada aydın və məntiqli əqli prosesin nəticəsi aşkar görünür (221, s. 162). Diskurs tədqiqatçısının uzun və geniş fasilələri informasiya vahidlərilə əlaqədar olan fonoloji vahidlərin sərhədlərinin müəyyənləşdirməsi üçün istifadə olunur.

Doğrudur diskursun sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsində fasilənin roluna münasibət mübahisəlidir. Mübahisəli məsələ onun diskursun sərhədini müəyyənləşdirməkdə oynadığı roldur.

Belə nəticəyə gəlirik ki, diskursun formalaşmasında, onun mahiyyətinin açılmasında, sərhədlərinin müəyyənləşməsində prosodik amillər (*intonasiya, vurğu, temp, ritm, fasilə* və s.) aparıcı rola malikdir. Danışanın ötürdüyü məlumatın *yeni məlumat* kimi qəbul edilməsi və fonoloji zirvə kimi müəyyən edilməsi, yaxud da məlumatın *verilmiş* olması və fonoloji zirvə ilə işarələnməməsi diskursun quruluşundan asılı deyil. Bu danışanın nə demək istəməyi ilə onun dinləyicisinin informasiyanı qəbul etməsi arasındakı əlaqəyə münasibətindən asılıdır.

Ədəbiyyat

1. G.Brown., G.Yule. Discourse Analysis. Cambridge University Press, 1983.
2. M.A.K. Halliday ‘Notes on transitivity and theme in English: Part 2 Journal of Linguistics 199-244, Oxford University Press, 1967.
- 4.W.L.Chafe. Language and consciousness, Language 50.Universety of Chicago Press, 1974
5. W.L. Chafe. The flow of thought and the flow of language. in (ed) T.Givon. Universety of Chicago Press,1979.
6. Реформатский А.А. Очерки по филологии, морфологии. М., 1979.
7. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı, Çayıoğlu, 2010.

PROSODIC MEANS IN DISCOURSE ANALYSIS*Mustafayeva Saxila**Summary*

The present article deals with the role of prosodic elements in the interpretation of discourse. Using various examples the author proves that *intonation*, *stress*, *tone*, *rythm*, *pause* and other prosodic factors play a very important role in the interpretation of discourse. At the end of the article the author comes to the conclusion that the speaker either treats the information as *new* and marks it with phonological prominence, or he treats it as *given* and does not mark it with phonological prominence.

ПРОСОДИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА В АНАЛИЗЕ ДИСКУРСА*Мустафаева Сахила**Резюме*

Настоящая статья имеет дело с ролью прозодических элементов в интерпритации дискурса используя различные примеры. Автор доказывает, что *интонация*, *ударении*, *тон*, *ритм*, *пауза* и другие прозодический факторы играют очень важную роль в интерпритации дискурса. В конце статью автор приходит к заключению, что говорящий или рассматривает информацию как новое и отмечает её фонологической важность, или он рассматривает её как данное и не отмечает её фонологической важность.

*Rəyçi: fil.e.d., professor Fəxrəddin Veysəlli**Daxil olma tarixi 07 oktyabr 2024-cü il*